

מ'אהבת-ציון' לפתח-תקוה – תיאורי ארץ-ישראל בכתבי יואל משה סלומון

טובה כהן

פעולתו הספרותית והפובליציסטית של יואל משה סלומון הגיעה לשיאה בעריכת העיתון 'יהודה וירושלם', בשנים 1877-1878, ובכתיבת חלק נכבד מן הרשימות שהופיעו בו. מעל במה זו פירסם סלומון לא רק מאמרים בענייני יישוב ארץ-ישראל ('ישוב ארץ הקודש',¹ 'חדש האביב', 'בין המצרים', 'אחרית השנה') אלא גם סיפור-מסעות – 'מסע בארץ הצבי'² – ואת הסיפור 'משא גיא חזיון'.³

סיפורים אלה, כמו העיתון בכלל, נועדו לשרת מטרה מרכזית אחת, שאותה הגדיר העורך ב'מטרת המוציא לאור' שהתפרסמה בגיליון הראשון של 'יהודה וירושלם', בלשון זו:

...ואשר כל מגמתו ומטרתו להוציא לאור מאמרים וסיפורים אשר יהיה בכוחם לפתח זיקי האהבה, ולקשור לבבות עם ה' בעבותות אהבה ליהודה ולירושלם.⁴

למטרה זאת, ממשיך העורך ומסביר, יהיו כפופים לא רק המאמרים והמחקרים, אלא גם הפרוזה הבדיונית שתהיה, לכן, דידיאקטית מיסודה: 'יביא גם ספורי חזיונות אשר גם המה יקלעו למטרתנו זאת'.

מטרות חוץ-ספרותיות הן אפוא המניע היסודי לכתיבת הסיפורים בידי סלומון, והדבר אמור גם לגבי תיאורי ארץ-ישראל המופיעים בסיפוריו. אולם, תיאורי ארץ-ישראל בכתבי סלומון ניתנים לבחינה לא רק ככלי להעברת המסר הרעיוני, שהוא אמנם מרכז פעילותו של המחבר. חשיבותם בכך, שהם בבחינת חוליה-מקשרת בין כיווני התפתחות שונים בתיאורי ארץ-ישראל המופיעים בספרות העברית החדשה. ברשימתנו ננתח את התיאורים מהיבט ספרותי זה. תיאורי ארץ-ישראל בכתבי סלומון מיוחדים, בראש-וראשונה, בשל היותם תיאורים ספרותיים,

- 1 על יהודה וירושלם ועל פעולתו הספרותית של סלומון ראה ג' קרסל (עורך), 'יהודה וירושלם עתונו של ר' יואל משה שאלאמאן תרל"ז-תרל"ח, ירושלים תשס"ו, במבוא. להלן השתמשנו בהוצאה זאת כדי לצטט מן העיתון (להלן: יהודה וירושלם). ראה גם מאמרו של י"י ריבלין, 'ר' יואל משה סלומון הסופר והעורך', בתוך: ד' פבונר, קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ה.
- 2 יהודה וירושלם, עמ' 106-112.
- 3 שם, עמ' 115-130.
- 4 שם, עמ' 3.

ראשונים מסוגם, של בן-הארץ המתאר את ארץ-מולדתו. נופי ארץ-ישראל הם תשתית הנוף היסודית בעולמו של סלומון, ולכן לא עבר עליו המיפגש המזועזע, שהיה מנת-חלקם של בני-דורו ובני הדור שבא אחריו, בין היהודי האירופי לנוף ארץ-המזרח שאליה עלה. ההתמודדות עם נופי הארץ החדשה היא מבעיותיהם המרכזיות של יוצרי דור העלייה השנייה והשלישית, והיא נושא נפוץ בספרות העברית שנכתבה בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ'.⁵ היחס לנופי ארץ-ישראל, הזרים לתשתית הנופים של האמן, חדל מלהוות בעיה רק עם כניסתם של בני-הארץ למעגל היוצרים, 'כאשר נופי הארץ הזאת, ולא אחרת, מהווים חלק אמננטי מנפשו של האמן'.⁶ עם-זאת, עמדתו של סלומון כלפי נופי הארץ אינה זהה עם זאת של בני-הארץ בספרות המאה העשרים. בתיאורו מתמזגים שני יסודות נוספים עם מראות-היסוד הארצי-ישראליים, והם המשויים להם ייחוד. מרכיבים אלה הם אירופיים ביסודם, למרות העובדה שסלומון הוא יליד ארץ-ישראל: ההיכרות העמוקה עם נופי אירופה מחד גיסא, ותיאורי ארץ-ישראל, בחיבוריהם של יוצרי ההשכלה העברית האירופאית, מאידך גיסא.

עם נופי אירופה נפגש סלומון בימי שהותו הארוכה ברוסיה ובגרמניה בשנות בחרותו (ברוסיה למד בישיבות שונות, ובקניגסברג למד את מלאכת הדפוס).⁷ הפגישה עם הנופים האירופיים, השונים לחלוטין מנופי ארץ-ישראל שאותם הכיר, ובעיקר מראותיה של אירופה המיושבת, הבנויה והמטופחת, העמידו לפניו את ארץ מולדתו בפרספקטיבה חדשה. גישתו הפכה להיות אפולוגטית: התנצלות בלתי-פוסקת של בן-הארץ בגין שיממונה וכיעורה, והשוואת מראותיה עם מראות אירופה. אולם השוואות אלה הפכו בידי סלומון גם להיות כלי להשגת מטרות חוץ-ספרותיות: הוא מבקש לזעזע את קוראיו בכך שהוא מדגיש את הניגוד בין שממת הארץ ובין האפשרויות הרבות לפתחה.

שני סיפוריו של סלומון — 'מסע בארץ הצבי' ו'משא גיא חזיון' — נפתחים בהשוואה כזו. הוא מציג זה מול זה את נופיה של ארץ-ישראל ואת נופיה של אירופה, אם כי משתי נקודות-מבט שונות: ב'משא גיא חזיון' מושמת ההשוואה בפיו של יהודה האירופי, ולכן מודגש בה הזעזוע ממראה הארץ: 'בשומי על לב רב ההבדל בין ערי החוף אשר עמדה אניתנו תמול שלשם מול הרי איטליה וערי משושה — ובין ערי החוף מאדמת קדשינו'.⁸ לעומת זאת, בפתיחת 'מסע בארץ הצבי' מתאר המחבר את הארץ בגוף ראשון, ומדגיש אז דווקא את עמדתו של בן-הארץ הרואה לא את

5 ראה, למשל, בשירו של שמעוני, 'יובל העגלונים': 'אך גם ברגעים הנעלים, עת רוח ממרום יערה / נחשול רגשות יתחולל וסער ולהט במראות — / לא מראות ארץ-ישראל הן היו... לא! מראות רחוקים... / מראות הארץ הזרה, בה ערש ילדותי עמדה'. ד' שמעונוביץ, ספר האידיליות, תל-אביב תשי"א, עמ' קב. או תיאורו של יצחק שנהר את המשוררת ארנה פלסנר, בסיפור 'חצר עזובה': 'אני מקנאה בך... הו, שא שלום ליערות האשוחים ולרוחות השרף, לחורשות החץ... למללי-הקרח בימות הכפור... לגשמי הסתיו שבין טיפיהן מהלך היום הכחול... אמור להם בלחישת כי הנסיך אלנעם מהלך על בהונות רגליו בארץ יהודה ורואה אותם בחלומי'. י' שנהר, ילקוט סיפורים, תל-אביב 1967, עמ' 22.

6 צ' לוז, מציאות ואדם בספרות הארץ-ישראלית, תל-אביב 1970, עמ' 177.

7 ראה מ' סלומון, שלשה דורות בישוב, ירושלים תש"ב, עמ' 142.

8 יהודה וירושלם, עמ' 117.

יהודה וירושלם

מחירו לשנה בארצו הטייקאי
2 מאג'ירי כסף . בארצות
אשכנז ואוסטריא 3 ר"פ .
ברוסיא 4 ר"כ , בשאר ארצו'
12 פראנק . כל איש יוכל
להשיגו מאתנו , או על ידי
הפאסט-אמט .

המודיע דבר מה לטובתו
עליו לשלם בעד כל שורה א'
גרוש . מאמר אשר לא
יחפוץ כותבו לפרש שמו עלינו
באר היטב לא יקבל לדפוס
ואינו חוזר לבעליו . מכתב
בלתי חפשי איננו מקובל .

הולך ואור איה פעמים בחדש (לע"ע)

יעיר ויעורר חמדת הקדש . ואהבת יהודה וירושלם בלבב אחינו ב"י בכל
תפוצותיהם . לקרב ולאחד הלבבות , להרים דגל התורה והיראה , החכמה והמדע ,
הישוב והבנין . המסחר והמלאכה . ולרום קרן ארמת הק' , לתועלת איש הישראלי ;

מאת (אברהם רוטנברג , ע"י) **יואל משה בהרם שאלאמאן** (יליד ירושלם ה"ו) .

וערבה ליי מנתת יהודה וירושלם
בימי עולם ובשנים קדמן ניות (מלאכי ג')

ירושלם . - כ"ז אייר התרל"ז

תוכן הענינים : ישוב אה"ק , שלום ירושלם ' עליגט שול , שכר מזוה מזוה , מזכרת נח , אל הקולאים , משא גיח חזון .

ישוב אה"ק !

(סוף מנוס' ה')

בעת אנחנו עסקים בהמשך מאמרנו ישוב
אה"ק , הגיענו מכתב מא' מגדולי ונכבדי עמינו בהו"ל,
ובו מאמר ארוך , על משרת הענין היקר הזה — לזאת
נהשב , כי לא למוהר יהיה להקוראים , בתתנו לפניהם

המכתב הזה , בכחבו ולשונו . ולהעיר על איזה דברים
אשר ריתוק המקום , ושמעות לא אמתיות , הטעו את
הסופר הנכבד הזה , באיזה פרטים — והסופר הנ"ל ,
והקוראים , יבתנו דברינו — יתבררו ויתלבנו הדברים
ותתרבה הדעת — ואלה דברי המכתב — :

חיים וברכה , לכבוד הרב התכם כו' כו' מוהר"ר
יואל משה שאלאמאן נ"י , סו"ל ספר היקר

השלילה, אלא את החיוב שכבר הושג: 'האיש האירופאי הבא מהים אל נמל יפו, ויאחזו דרכו בעגלה רתומה לסוסים לבא ירושלימה, הוא לא יתפעל בראותו דרך חדשה... לא כן אנחנו ילידי ציון'.⁹ ובכל-זאת, הנופים והמקומות המתוארים בסיפור-מסעות זה, נמדדים דווקא על-פי מידת דמיונם לנופים האירופיים: 'ואילנות נושאים פרי תנובה נטועים שמה במשטר נאה, ככל ערי אירופא';¹⁰ 'ובתיהם בנויות במשטר נאה ככל ערי אירופא'; ומכאן גם פיסגת ההישגים בעיניו '... עד אשר האיש אשר יתהלך ברחובותיהם ישכח כי רגליו תדרכנה בארץ הנשמה וידמה כי הנהו באחת מערי אירופא הנושבות'.¹¹

אולם, הכרת נופי אירופה הם יסוד משני בלבד בתיאורי הנוף של סלומון, ועיקר חשיבותם השוואתית-דידאקטית. המרכיב השני המשפיע על תיאורי ארץ-ישראל אצל סלומון חשיבותו גדולה הרבה יותר, והוא מאפיין מרכזי של תיאורים אלה: מסורת תיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה העברית, במיוחד כפי שהתגבשה ב'השכלת וילנה'. בתארו את הנוף הארצישראלי, מנסה סלומון לשלב לא רק את התשתית החווייתית של שני סוגי נופים שאותם ראה, אלא אף את התשתית הספרותית-המסורתית של חווייתו.

למרות שלסלומון מדע הפער המופלג בין תיאורי הארץ בחיבוריהם של סופרי ההשכלה והנוסעים השונים, ובין המציאות עצמה,¹² אין הוא פורק את עולה של מסורת התיאור. כפי שננסה להוכיח, אין הדבר נובע מהיותו 'אסור בכבלי שלשלת יחסין ארוכה ומקדשת שעליה נוספה חולית הסיפור התנכ"י של תקופת ההשכלה'.¹³ סלומון בחר מרצון ובמדע בדרך תיאור מסוגנת המציירת את המציאות בשני מישורים בעת-ובעונה-אחת: מישור התיאור המסורתי, ומישור המציאות שנגד עיני המתאר. לכן, מבחינות רבות יש בעולמו הרוחני של סלומון ובדרך עיצובו הספרותי משום המשך לגישתה של השכלת וילנה, שבלטה בהתעניינותה הן בארץ-ישראל התנ"כית והן בארץ-ישראל בהווה; אנשיה הצטיינו בניסיונם הנועז לתאר את נופי ארץ-ישראל בלי לראותם כלל.¹⁴ משכילי וילנה ניסו לתאר את ארץ-ישראל בכל הז'אנרים הספרותיים שהיו מקובלים אז. אברהם מאפו תיאר את ארץ-ישראל התנ"כית בסיפוריו ההיסטוריים 'אהבת ציון' ו'אשמת שומרון', ואת ארץ-ישראל במאה הי"ט תיאר במכתביו של עזריאל, ברומאן 'עית צבוע'. קלמן שולמן תירגם ועיבד ספרי מסעות והיסטוריה ובהם תיאורים של נוסעים שהגיעו לארץ-ישראל ('שולמית', 'אריאל', 'ארץ קדומים', 'הליכות קדם'); מיכה יוסף לבנון ('מיכ"ל) הקדיש קבוצת שירים, 'שירי בת-ציון', לנושאים היסטוריים יהודיים, שאחדים מהם קשורים לארץ-ישראל ('שלמה וקוהלת', 'ר'

9 שם, עמ' 106.

10 שם, עמ' 108.

11 שם, עמ' 109.

12 ראה דברי אפרים, מגיבורי 'משא גיא חזיון': '...הן גם בארץ מגורי שמעתי מפי נוסעים וסופרים ויתארו בשרד אמת את שממת הארץ — ובכל זאת רב ההבדל בין הציור אשר קלטו רעיוני מפי השמועה, ובין הציור העומד כעת מול עינינו'. שם, עמ' 117.

13 ג' ירדני, סל הענבים — סיפורים ארצישראליים בתקופת העלייה הראשונה, ירושלים, 1967, עמ' 12: '[משא גיא חזיון] מזכיר הן בתוכנו והן בסגנונו את "אהבת ציון".'

14 דיון מפורט בתיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה ראה טובה כהן, 'תיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, טבת תשל"ח.

יהודה הלוי, 'משה על הר העברים'; אפילו יהודה ליב גורדון (יל"ג), הידוע דווקא בשל התקוממותו נגד עולם הרבנים והאורתודוקסיה בגולה, הקדיש כמה משיריו הראשונים לנושאים הנ"כ כיים שרקעם ארץ-ישראל ('דוד וברזילי', 'אהבת דוד ומיכל', 'מלחמות דוד בפלישתים').

תיאורי ארץ-ישראל של סלומון דומים במיוחד לאלה של מאפו; מקורה של קירבה זו באופני הכתיבה הספרותית המאחדת את השניים ואולי גם בגלל השפעתו הגדולה של מאפו על כל בני אותו דור.¹⁵ האם אין סלומון סותר את עצם מטרת כתיבתו ואת ראשוניותה, בתארו את הנופים שנגד עיניו, בכלים שיצר אברהם מאפו, שלא ראה נופים אלה ורק תיארם מרחוק?

התשובה לשאלה זו מצויה, לדעתנו, באיפיון דרך התיאור של מאפו כניסיון לתיאור ריאליסטי של ארץ-ישראל, וזאת בשתי תקופות: בתקופת התנ"ך ובמאה הי"ט, למרות העובדה שלא ביקר בארץ מעולם. הנחה זו אינה מקובלת בביקורת העברית הקובעת, כי תיאורי ארץ-ישראל בכתבי מאפו מבוססים על שני יסודות הרחוקים מן המציאות הארצישראלית הממשית: הדמיון¹⁶ ועיבוד 'תנכ"י' של הנופים שנגד עיניו — נופי ליטא.¹⁷ את הגוון הארצישראלי מעניקה לתיאורים, על-פי המקובל בביקורת, 'רוח התנ"ך'¹⁸ — יסוד בלתי-מוגדר די צורכו.

בדיקה מדוקדקת של תיאורי ארץ-ישראל בסיפורי מאפו מוכיחה בבירור כי במכוון שואב מאפו את ידיעותיו על הארץ מהמקורות שסיפקו לו חומר-גלם ריאליסטי, הקרוב ככל-האפשר למציאות הפיסית של ארץ-ישראל. המקור הראשון — השתקפות ארץ-ישראל בתנ"ך, ובעיקר באוצר הדימויים שנוצרו על רקע הנוף הארצישראלי ומתוכו; המקור השני — תיאורי-מסע ותיאורים של גיאוגרפים בני כל התקופות, המתארים את התרשמותם מן הארץ לאחר שביקרו בה. תיאוריו, ותיאורי שאר בני השכלת וילנה מבקשים לעצב תמונה של ארץ ממשית, ולא ארץ של אגדה וחלום. היסודות שהדריכו את מאפו בעיצוב נופי ארץ-ישראל (דרך ההופכת למודל מרכזי של התייחסות להשכלת וילנה כולה) מצויים, לדעתנו, בשתי השפעות דומיננטיות שפעלו על קבוצה זו. העיקוב אחר השפעות אלה יש בו גם כדי להסביר מדוע דווקא משכילי וילנה עסקו בנושא ארץ-ישראל.

מקור ההשפעה הראשון הוא הגאון מוילנה, והאסכולה שהתפתחה סביב דמותו וסביב תלמידיו. אין לתאר את עולמה הרוחני של וילנה במאות הי"ח והי"ט ללא השפעה זאת.¹⁹ משכילי וילנה, למרות החידושים שרצו להנהיג ביהדות, ראו את עצמם כתלמידי הגאון וכממשיכי דרכו.²⁰ את הקשר בין

15 ראה, למשל, תיאורו של יעקב פייכמן את השפעת 'אהבת ציון' על בני-תקופתו: 'זה היה ספרה של התקופה, יצירתה המנכנת והמעוררת... לנו אין עתה כל מושג מן המהפיכה הגדולה שהביא ספר קטן זה בזמנו'. י' פייכמן, אלופי ההשכלה, תל-אביב תשי"ג, עמ' 41.

16 ראה, למשל, י' קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים תש"ב, עמ' 338; א' שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, תל-אביב 1967, עמ' 226.

17 ראה, למשל, N. Shapira, *Kaunietis A. Mapu*, Kaunas 1928; ר' בריינין, אברהם מאפו חייו וספריו, וילנה 1928, עמ' 97-98.

18 ראה, למשל, י' פייכמן (לעיל, הערה 15), עמ' 45.

19 ראה מאמרו של ח"ה בן-ששון, 'אישיותו של הגר"א והשפעתו ההיסטורית', ציון, לא (תשכ"ו), חוב' א-ב; ג-ד, עמ' 39-86, 197-216.

20 ראה ש' ורסס, 'החסידות בעיני ספרות ההשכלה', מולד, יח (ינואר-דצמבר 1960); י' קלזנר, וילנה בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 46.

המשכילים לגר"א אפשר לגלות גם ביחס לארץ-ישראל. לארץ-ישראל נודעת חשיבות רבה הן בתורת הגאולה של הגר"א, והן בדרכו המיוחדת בפרשנות הכתובים. בתורת הגאולה שלו זוכים העלייה לארץ-ישראל ויישובה של הארץ לחשיבות מרכזית בתהליך קירוב הגאולה: 'כל זמן שציון אינה בנויה הגואל לא בא'. ציווי זה נתפס על-ידי הגאון ותלמידיו כהוראה המחייבת אותם. תפיסה זו²¹ היא, ללא ספק, הגורם לתנועות העלייה המאורגנות מקרב תלמידי הגאון מוילנה.²²

אולם, הגר"א השפיע לא רק על החייאתו של צו העלייה לארץ-ישראל, אלא אף פתח דרך חדשה בפרשנות התנ"ך והמשנה. עיקר שיטתו חידוש הדגשת מקומה של ארץ-ישראל להבנת הכתובים. בתופעה זו המקור לדרכה המיוחדת של השכלת וילנה ביחסה לארץ-ישראל.

אחת מהנחות היסוד של שיטת הפשט של פרשנות הגר"א היתה הקשר האינטגרלי בין פסוקי התנ"ך ובין הרקע הגיאוגרפי-פיסי של ארץ-ישראל. הגר"א חתר להבנת המישור הרוחני המופשט של הפסוק מתוך מקורותיו הארציים: אין להבין את הדימוי התנ"כי ללא הכרת הרקע הגיאוגרפי שבו חי המדמה.²³ לכן ייחס חשיבות רבה להכרת הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל; הוא הירבה לפרש את פרקי התנ"ך העוסקים ביסודות גיאוגרפיים כמו גבולות הארץ,²⁴ ואף טרח לצייר מפה של ארץ-ישראל וחלוקתה לשבטים. דרכו של הגר"א בפרשנות הפסוקים הקשורים לגיאוגרפיה של ארץ-ישראל והדגשת מקומה של ארץ-ישראל בתורת הגאולה יצרו בוילנה יחס מיוחד לארץ-ישראל של מטה, שאיפיון גם את יחסם של משכילי וילנה לארץ-ישראל.

הנחותיו של הגר"א דומות להפליא להנחות העומדות ביסוד ספרו של שלמה לויזון 'מליצת ישורון', שבו הוא מציג את שיטתו בניתוח שירת התנ"ך. בין שאר דבריו מדגיש לויזון את הקשר בין שירת התנ"ך לנופי ארץ-ישראל, ואת הצורך להכיר נופים אלה, כדי לרדת לעומקן של כוונות המשורר התנ"כי: '... אשר לא תוכל לטעום היטב את עוז ונועם דמיונות רבים בספרים האלה אם לא דרשת בתחילה את טבע ארץ כנען ותכונותיה לגליליה'.²⁶ אין תימה אפוא כי דווקא בוילנה זכה הספר 'מחקרי ארץ' של לויזון להוצאה מחודשת ולפופולאריות.²⁷ ספרו של לויזון, והלקסיקון הגיאוגרפי של

21 ראה הלל בן ר' בנימין משקלוב (ריבלין), קול התור, בני-ברק תשכ"ט (על-פי המהדורה המקורית מתק"מ), פרק א'. בספר זה ריכז תלמידו של הגר"א את דעות רבו על מקום ארץ-ישראל בתורת הגאולה של רבו.

22 ראה י"י ריבלין, 'הגר"א ותלמידיו ביישוב ארץ-ישראל', בתוך: 'י"ל הכהן מימון, ספר הגר"א, ירושלים תשי"ב, חלק ב'.

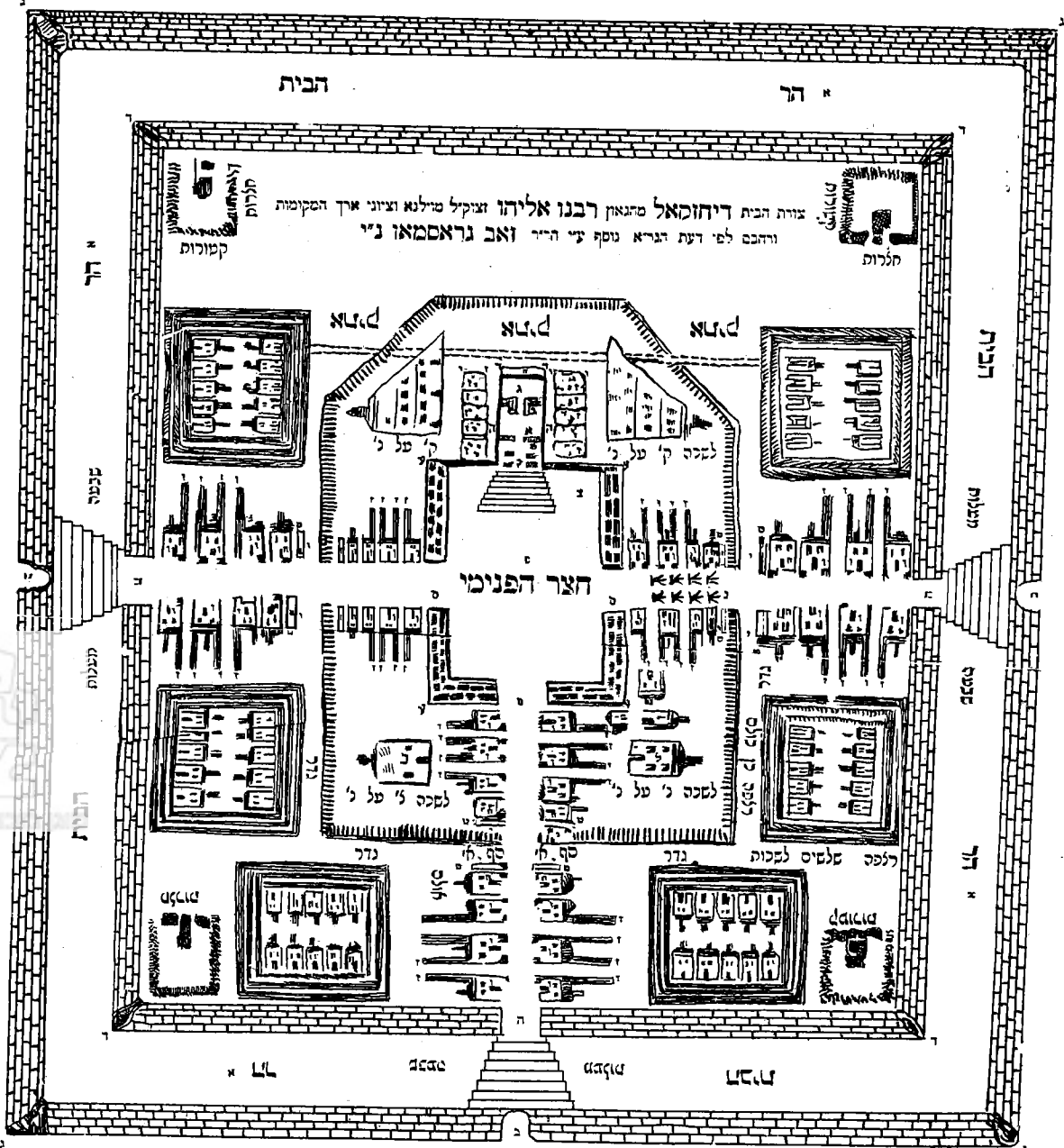
23 ראה, למשל, פירושו לפסוק 'שערך כעדר העיזים שגלשו מהר גלעד' (שה"ש ד א). הוא מפרש את הפסוק מתוך בדיקת הרקע הגיאוגרפי לפסוק: 'יחד מקום זה יותר משאר ההרים ע"ד שאה"כ ומקנה רב היה לבנו ראובן ולבנו גד ויראו את ארץ יעור ארץ גלעד והנה המקום מקום מקנה...'. הגלעד נתפס כאן מתוך מקומו הגיאוגרפי ועובדת היותו מקום מקנה, בניגוד לפרשנים אחרים, התופסים את השם 'גלעד' מתוך משמעותו ההיסטורית (רש"י) או הסמלית-רוחנית (מלבי"ם). וכן גם במקומות רבים אחרים, למשל, שה"ש א יד; יהושע טו א, ועוד.

24 הוא עוסק במפורט, למשל, בפרקים יג-טו שבספר יהושע, המתארים את גבולות כיבוש הארץ, ומרחיב במקומות רבים שבהם קיצרו פרשנים אחרים.

25 'צורת הארץ לגבולותיה סביב ותבנית הבית', שקלוב תרע"ב. המפה מצויה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ולה מצורפת גם 'צורת הבית דיחזקאל' (ספריה לאומית L 1530). בקשר עם ציור מפה זאת אמר הגר"א לתלמידיו: 'ערכה של ארץ-ישראל וידיעת גבולותיה זוהי תורה שלמה ועיון רב היא צריכה כדי שרע כל פרטי הגבולות על בוריה'. ראה י"ל הכהן מימון, ספר הגר"א, עמ' קפח-קפט.

26 שלמה לויזון, מליצת ישורון (1816), על-פי הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב תש"ד, עמ' 55.

27 'ארץ קדומים הוא ספר מחקרי ארץ... הכינו וגם חקרו המביא לבית הדפוס שנית יעקב בן שלמה קאפלן...', וילנה 1839.

א. מקום זה הכית. ב. אולם קל ז' אולם. ב. פתח זה הכית. ג. חומת זה הכית נבנת' ו' ורחבה ו' אמות. ד. חומת סביב לקרות נשים נבנת' ו' ורחבה ו' אמות. ה. פתח עורת נשים רחבו ו' אמות. ו. תא חללו ו' קל ו' אמות ועובי דמנות בני צדדים כל אחד אמה ובחד היבויי כול הרצפה חצי אמה. ז. אולי התאים כל אחד נבנת' ו' אמות וארכו כיה אמות וכו' כל שני אולם חלל הי אמות. ח. אולם סמוך לכל תא שלישי חללו ח' אמות לצד התצר. ט. סף סמוך לכל אולם ורחבו שני אמות. י. סף לקח פתח אמות חלל והבטוח נדר סביב ורחבו אמה וחצי. יא. פתח לתצר השני. יב. חומת התצר השני קוטרו ו' רחבו ו' אמות בני צדדים ובחד מערב התצר ו' אמות. יג. תצר השני עז כקום תמוכת ק' אמות מרחבנות. יד. כעלת לאולם ההיכל. טו. פתח האולם. יז. אולי האולם הי אמות כמזון והי אמות כרום. יח. אולם ייא אמות לצד מערב ומצפון לרחם בני אמות. יט. כותל ההיכל ו' אמות במורה. כ. היכל ארכו לצד מערב בני אמות ומצפון לרחם בני אמות. כא. כותל תיקי כמורה ו' אמות. כב. כותל תיקי כמורה ו' אמות. כג. קרקע בני אמות. כד. כותל הכית עובי ו' אמות סביב. כה. חלל הי אמות הנקרא סנת. כו. כותל התאים סביב לכותל הי אמות. כז. תאים כל אחד חללו ו' אמות כמזון לרחם. כח. תא הסקרי חללו למעורב ו' אמות ועובי דמנו לצד מערב למעלה הי אמות ולמטה ו' אמות ופתח הימנה נקראה אציל.

ארץ-ישראל התנ"כית (מחקרי ארץ, 1819), הם, ללא כל ספק, אפיק ההשפעה הדומיננטית השני על משכילי וילנה בכלל, ועל מאפו בפרט, בניסיונם לתאר את ארץ-ישראל. דרך 'מליצת ישורון' הושפעו משכילי וילנה מפרשנות התנ"ך הנוצרית החדשה, ובעיקר מספרו של רוברט לואת' (Robert Lowth): *De Sacra Poesi Hebraeorum* (1753), שבו הוא מבסס את דימויי שירת התנ"ך על טבע ארץ-ישראל. 'מליצת ישורון' אינו אלא עיבוד ו'ייחוד' של ספרו זה של לואת'.²⁸ משני מקורות-השפעה חשובים אלה, אסכולת הגר"א, ופרשנות התנ"ך האירופית החדשה (באמצעות ספרו של לויזון), שאבו משכילי וילנה את היסודות המכוונים העיקריים לעיצוב תיאורי ארץ-ישראל ביצירותיהם, בניסיונם המודע לתאר את 'ארץ-ישראל של מטה', ולא ארץ של אגדה וחלום. מהשפעות אלה גם ינקו את חומר-הגלם לעיצוב התיאורים, היא לשון התנ"ך. המשוואה פשוטה: אם דימויי התנ"ך ולשונו נוצרו על-רקע הטבע והגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, אפשרית גם הדרך ההפוכה — איחור הריאליה הארצישראלית מתוך לשון התנ"ך ודימוייו. ואמנם, השוואה של תיאורי מאפו, יל"ג ומיכ"ל עם הפסוקים שעליהם מבוססים תיאוריהם מגלה את תלותם המכוננת בלשון הפסוקים ובדימוייהם, שמתוכם הם 'שואבים' את המציאות הארצישראלית התנ"כית.²⁹

גם תיאורי ארץ-ישראל של מאפו שנכתבו במאה הי"ט (מכתבי עזריאל ב'עייט צבוע') הם ניסיון לתיאור הריאליה הארצית, כפי שיכול היה המחבר להסיק מתוך מכתבי נוסעים לארץ-ישראל ותיאורים גיאוגרפיים אחרים. תיאורים אלה דומים במידה רבה לעיבודיו של קלמן שולמן לספרי מסעות לועזיים, ובמקום אחד לפחות אף נשען מאפו לחלוטין על תיאור הלקוח מספרו של שולמן 'שולמית'.³⁰

לנטיית ספרות ההשכלה של וילנה לתאר את ארץ-ישראל בשתי תקופות — התנ"כית וארץ-ישראל של ההווה במאה הי"ט יש לצרף גם את הניסיון לקשר ציורים אלה עם האידיאל של עבודת-כפיים ועבודת-אדמה. לעומת פּרל, ממשכילי גאליציה, למשל, הקושר את האוטופיה בדבר לידתו מחדש של האיכר העברי למושבות החקלאיות ברוסיה,³¹ הרי משכילי וילנה קושרים את עבודת האדמה היהודית עם ארץ-ישראל.³² גם בכך ממשיכים את דרך אסכולת הגר"א כדבריו: 'בשלשה אלה יש

28 על Lowth ועל הקשר שבין ספרו ובין מליצת ישורון ראה מאמרי 'השפעות והטמעותיהן ב"מליצת ישורון" לשלמה לויזון', ביקורת ופרשנות, 1 (דצמבר 1974).

29 השוואה מפורטת כזאת ערכתי בחיבורי 'תיאורי א"י בספרות ההשכלה' (לעיל, הערה 14). כדאי לציין כי מאפו עצמו הדגיש את תלותו בלשון פסוקי התנ"ך בבואו לעצם קטע תיאורי: '...מאפו היה אומר: לכתוב בסגנון הראוי לענין אין טוב לסופר עברי כי אם לקרא מספרי הקדש באיזה מקום הדומה לענינו ואתר כך ישב לכתוב... להנציח מנביאים אחרונים פסוקים אחדים הדומים לענין שהכותב עוסק בו, לכתוב על הגליון ולהניחם נגד עיניו, ואו בטוח הוא כי יהיו כל דבריו נמשכים והולכים בסגנון ההוא'. ראה במכתבו של פרידברג לבריינין המובא אצל בריינין (לעיל, הערה 17), עמ' 100.

30 השוואה תיאור הכינרת ב'עייט צבוע', מאפו, כל כתבי, עמ' רפז, עם תיאור הכינרת ב'שולמית', וינה תרכ"ב, עמ' 20.

31 ראה י' פרל, בוחן צדיק, פראג 1838.

32 ראה, למשל, נאומו של סתרי ב'אהבת ציון', בשבח עבודת האדמה. מאפו, כל כתבי, עמ' יט, וכן תיאור הבציר, שם, עמ' יב וכר. — וכן ראה, תיאורו של ברזילי ב'דוד וברזילי לי"ל גורדון.

לקרב את הגאולה: בעליה לציון, בקימה ובבנין ובברכת האדמה על-ידי נטיעה.³³ צו זה הדריך את פעולתם של תלמידי הגר"א בארץ-ישראל; כבר בראשית השתקעותם בארץ הם כותבים: 'המענות שנשלחו מהנותנים על קיום מצוות התלויות בארץ, קנינו קרקעות עם תבואות המחוברות לקרקע'.³⁴ קשריו של יואל משה סלומון עם מסורת הגר"א ותלמידיו טבעיים ואורגאניים, שהרי היה בן לעדת הפרושים, מתלמידי הגר"א. סבו, אברהם שלמה זלמן עלה לארץ מהעיירה קיידן שבליטא (בתקע"ב) בהשפעת תנועת העלייה של תלמידי הגר"א, והתיישב בצפת.³⁵ כמו בני תקופתו, שעלו לארץ בסוף שנות השבעים — ר' יחיאל מיכל פינס³⁶ ור' יצחק צבי ריבלין — גם יואל משה סלומון בעצם תולדות חייו הוא חוליה-מקשרת בין מסורת הגר"א לראשית תנועת 'חיבת ציון'. זה מקורה של הדרך הטבעית המובילה ממסורת הגר"א עד לייסוד פתח-תקוה על-ידי בני עדת הפרושים בירושלים.

סיפוריו הם חוליה-מקשרת, מקבילה, בין המסורת הספרותית של השכלת וילנה, ובין הפעילות המעשית של יישוב ארץ-ישראל, שהגיעה לשיאה עם הקמת פתח-תקוה. סיפורי מאפו נפוצו במידה רבה בקרב משכילי התקופה, ואם לא פגש בהם סלומון בירושלים, הרי בוודאי הכירם בשהותו הארוכה בליטא, רוסיה וגרמניה.

השפעת סיפורי מאפו ניכרת, בראש וראשונה, במתכונת המבנית והעלילתית של 'משא גיא חזיון'. עלילתו מזכירה מאוד קטעים מ'עייט צבוע' ומ'אשמת שומרון'. בסיפורו של סלומון ניתן לגלות יסודות רבים המאפיינים את יצירתו של מאפו והרומאנס האירופי בכלל — הוזהות הנעלמת של הגיבור, הנדודים בארצות רחוקות, ההסתבכות הפנטאסטית של הגיבורים.³⁷ אולם גם ביסודות ספציפיים יותר ניכרת השפעת מאפו: זוג הגיבורים הנודד בארץ-ישראל דרך עיניהם מתוארים נופיה, הלא הם יהודה ואפרים, מעוצבים בהשפעת עזריאל והימן זוג הגיבורים של 'עייט צבוע'. תיאור הסערה בסיפורו של סלומון דומה מאוד לתיאור הסערה ב'אשמת שומרון' וכו'.

אך מעניינת יותר היא השוואת תיאורי ארץ-ישראל ביצירותיו של סלומון, עם תיאורי מאפו בסיפוריו. אין ספק כי קיימת זיקה בין התיאורים וניתן אף להוכיח הסתמכות מכוונת של סלומון על תיאוריו של מאפו, בעיקר כאשר סלומון מעוניין לעצב תמונה אידילית של נופי ארץ-ישראל. הסיפור 'משא גיא חזיון' נפתח, למשל, בתיאור יופייה של היבשה לעומת יופיו השונה של הים:

מעבר מזה תראינה עיניהם הרי חמד עטופים בר, ועינות מים טהורים נגרים במורד מראש צורים, להשקות גנים ופרדסים, נושאים פרי תנוכה, גבעות עדויות רקמה ועמקים חוגרי גיל,

33 ריבלין (לעיל, הערה 22), עמ' קטו.

34 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב 1971, עמ' 336.

35 מ' סלומון (לעיל, הערה 7), עמ' 18.

36 פינס, כמו סלומון, משמש דוגמה לקשר המשולש בין אסכולת הגר"א, השכלת וילנה ותנועת 'חיבת ציון'. על קשריו של פינס עם השכלת ליטא ראה ג' קרסל, ר' יחיאל מיכל פינס — מבהר מאמריו, תל-אביב תש"ו, במבוא, עמ' 7.

37 על מתכונת הרומאנס האירופי, ועל הו'אנר הרומאנטי בכתיבתו של מאפו, ראה ד' מירון, 'פרקים ממבוא לאשמת שומרון', בתוך: ע' פליישר, מחקרי ספרות המוקדשים לש' הלקין, ירושלים תשל"ג.

אהבת ציון

מאת

אברהם בקיקותיאל מאשן

איש קאוונא

ווילנא

בדפוס ר' יוסף ראובן בר' מנחם מן ראם

שנת תרי"ג לס"ק

АГАВОТЪ ЦІОНЪ

т. с.

Любовь Ціона, Соч. Авраама Мапу.

ВІЛЬНО,

Въ Типографіи. Р. М. Ролла.

1855.

מרעה לבקר ובני צאן, ואזניהם תשמענה קול זמרת צפרי שמים נותנים קול מבין עפאים, להרנין לב.³⁸

תיאור זה אינו בוודאי ניסיון עצמאי לתאר את ארץ־ישראל כפי שהיא מתגלה במציאות לנגד עיני המחבר, אלא שימוש מודע בתיאור בית־לחם ב'אהבת ציון':

...סביבותיה בארות בארות ועינות מים טהורים כבדולח ומתוקים לחיך שותיהם..
גבעותיה חוגרות גיל ועמקיה עדויי רקמת פרחים ושושנים, שם ירקדו
בני צאן ושם ירעו עדרי בקר... ותורים ובני יונה מתעלסים באהבים בין
עפאים.³⁹

בדרך דומה מבוסס גם תיאורו של ידידיה התועה ביער בלילה — ב'משא גיא חזיון' — לא רק מבחינה עלילתית אלא גם בדרך עיצוב הנוף על תיאורו של דניאל התועה בלילה ב'אשמת שומרון' למאפו:

היום רד מאד כאשר נפרד דניאל מעל יואח נערו בדרך אשר אחז, וצורים וסלעי מגור עזו
נתיבותיו... היום פנה, נטו צללי ערב, ונאות החברוני לא נודעו השמש באה ומחשכי יער
הפילו עליו אימתה ופחד.⁴⁰

בניסוח דומה מאוד מתוארת ירידת הלילה ביער אצל סלומון:

...היום פנה והשמש נטה לערוב, ואנוכי מדלג על ההרים וראשי
הסלעים... הלילה פרשה מוטות כנפיה על פני תבל ואנוכי הה! בודד נודד בדרך לא
ידעתי.⁴¹

מקורה של זיקה ברורה זו בין תיאורי סלומון לתיאורי מאפו יכול להיות בחוסר־יכולת להשתחרר מן המודל הקלאסי של התיאורים, כפי שעוצב בידי מאפו, או ברצון עז לתאר את החיים העבריים המתחדשים כתמונה אידיאלית.⁴² אולם, לדעתנו, שימושו של סלומון בתיאורים ה'קלאסיים' מתוחכם יותר, והוא ניסיון מעניין להתמודד עם המישורים השונים של המציאות הארצישראלית בת־זמנו.

38 יהודה וירושלם, עמ' 115. בביטויים דומים מתוארת גם גינתו של ידידיה הישראלי: '...פה גנות ופרדסים חמדת עינים, שתולות עלי פלג אלקום מקור מים חיים, נרדם יתנו ריח אל אפסים, ופה יפרחו על שדה השרון פרחי חמד שושני עמקים'. שם, עמ' 121.

39 מאפו, כל כתבי, עמ' ט. ההדגשות שלי וכן להלן.
40 שם, עמ' קל.

41 יהודה וירושלם, עמ' 40. כמרכן, השווה תיאור הים ב'משא גיא חזיון': 'פני הים שקטים ושאננים, רוח צח תנשב על פניו, וגליו ינועו הנה והנה בהשקט'. שם, עמ' 116, עם תיאור הכינרת ב'עֵיט צבוע' ('כי רוח צח שפיים נשבה, וגליו ישאון וישתקשקן', עמ' רפה). כמרכן, תיאור שקיעת השמש ב'משא גיא חזיון': 'השמש נטתה לערוב וקויה האדומים יזהירו על פני החלונות'. שם, עמ' 122. עם התיאור ב'אהבת ציון': 'השמש פנה לערוב, ממנו יפחו קוי פז על מגדל דוד', עמ' טו.

42 ראה פתיחת מאמרו של ד' מירון, 'הציפוי המזהיר', מולד, לא (אייר-תמוז, תשל"א).

לאחר עיון נגלה, כי בתיאורים השאובים ממאפו (כמו, למשל, בתמונת הפתיחה) משתמש סלומון לשם עיצוב תמונות נוף כלליות (שקיעת השמש, הים) או לשם ציור ארץ-ישראל בצורתה האידיאלית, שאינה דווקא חלק מהמציאות העכשווית. בדרך זו משתמש המחבר במודלים הקלאסיים כדי להדגיש כי אלה הן רק האפשרויות הגלומות בארץ-ישראל. בניגוד לאפשרויות אלה עומדת המציאות, שאף אותה הוא מתאר; לכאורה קיימת סתירה בין המציאות ובין האפשרות האוטופית, אך לאמיתו של דבר אין סתירה זו בבחינת פער שאינו ניתן לגישור, ואין לזנוח, לדעת סלומון, את התקווה להגיע לרצוי מתוך המצוי.

התיאורים הריאליסטיים של ארץ-ישראל הם, ברובם, עגומים ואפורים: 'ברחובות צרות ועקלקלות ימהרו נושאי החפצים לעלות ולירד על אבני נגף וחתחתים בדרך';⁴³ '...ומשברי גאות הים... יגרשו מימיהם רפש וטיט על חוף מדבר שממה, ונסוגים לאחור ברוח נכאה';⁴⁴ '... אל מראה הסלעים אשר מעבר להגן הזה צפונה! — הביטה וראה את פניהם השחורות השרופות באש'.⁴⁵ ההתנגשות בין מראות המציאות לבין ציפיותיו של הגיבור היא הכרחית כמעט, ובאה לידי ביטוי בדברי אפרים. את ציפיותיו הוא מבטא בניסוחים המסורתיים-תנ"כיים של תיאורי ארץ-ישראל, כשבניגוד להם עולה כיעורה של המציאות:

הזאת היא הארץ אשר כמה לה לבכי מעודי? הזאת היא ארץ חמדתינו, נחלת אבותינו? הוי ארץ זבת חלב ודבש! אשר מהרריה נזלו עסיס — ומה היא עתה למול עינינו — אך זעיר שם, זעיר שם נראו אילני מאכל ופרחי תנובה — ויתרה אל כל אשר נשא עינינו, אך שמה ושאה, אך שמיר ושית, וסלעי מגור יעטרו הרי יהודה, — איה ארזי אלי? ואיפה עץ מאכל? איה משכנות הרועים, ואנה בתי משובש אשר האירו על נאות הרי ישראל?⁴⁶

הפער בין התיאור המצוי בספרות המסורתית ובין המציאות שנגד עיני המחבר והגיבורים הוא, לכן, כפול: פער שבין ספרות למציאות, שעליו מגשרת עליית הגיבורים לארץ; ופער שני, בין מציאות מצויה למציאות רצויה, שאותו מבקש סלומון להדגיש, כדי לשרת את מטרותיו הדידאקטיות. הדגשת הפער בין המציאות ובין האפשרויות הגלומות בה נעשית על-ידי עירוב מכוון של תיאורי מאפו עם תיאורים מקוריים של סלומון. כך, הופך התיאור הספרותי של ההשכלה לאמצעי אמנותי בידי סלומון, כדי להעמיד את הריאליה של ארץ-ישראל בזמנו בפרופורציה למציאות הרצויה ולתפיסה המסורתית-קלאסית של ארץ-ישראל.

מתוך עיקרון זה נוצר רצף התיאורים בסיפור; סלומון מקפיד על בנייה מקבילה של כל תיאור על שני מישוריו — הרצוי והמצוי. תיאור הפתיחה של יפו, למשל, מורכב מתיאור יופיים של היבשה (המעוצב לפי תיאורי מאפו) והים, ועברה המפואר של יפו, ובהמשך המישור השני: תיאור יפו בת-זמנו בצורה הפרוזאית ביותר. תיאור האנייה המגיעה לחוף נפרש אף הוא על שתי מקבילות אלה: התיאור נפתח בתמונת הים, המסתמכת על תיאורי מאפו, ומסתיים בתיאור ריאליסטי של האנייה המגיעה לחוף. גם תגובת אפרים ויהודה מבוססת על ההתנגשות בין הציפיות הגבוהות

46 שם.

45 שם, עמ' 117.

44 שם, עמ' 116.

43 יהודה וירושלם, עמ' 118.

(שביטויין בכינויים ובתיאורים תנ"כיים והשכלתיים של ארץ-ישראל) ובין המציאות הפרוזאית והמכוערת שנגד עיניהם. ניגוד יסודי זה מחודד עד כדי נימה אירונית בתיאור מלון האורחים שאליו 'מובלים' יהודה ואפרים. הקטע כולו בנוי על הניגוד הכפול המונח ביסוד תפיסת הנוף הארצישראלי ביצירות סלומון: הניגוד בין המציאות האירופית (שהיא קנה-המידה ליופי ולתרבות), ובין המציאות הארצישראלית, והניגוד בין אותה מציאות ובין האפשרויות הגלומות בה (על-פי תיאורי ההשכלה). התיאור נפתח בהנגדת המציאות לתמונות נפוצות של מלון-אורחים באירופה על-ידי בניית המשפט בדרך השלילה: '...לא אל מלון אורחים גדול ורחב ידיים אנהגך כיום — קורא נחמד. אל המלון אשר נבוא כיום לא תמצא בו בתים נאים ועליות מרווחות כאשר יחזו עיני איש בעיירות הגדולות היושבות על חוף הים באירופא'.⁴⁷ אולם ביסודו של התיאור, מעבר להנגדה הגלויה עם המציאות האירופית, עומדת גם הנגדה נסתרת המתייחסת לתיאורי מאפו ב'עייט צבוע' והיא היוצרת את האירוניה. מבחינה לשונית ועלילתית כאחד, מקביל תיאורו של סלומון ומנוגד לתיאור שמתאר עזריאל את מלון האורחים בטבריה. עזריאל מתאר זאת כך: '...ותאמר האשה אלי: הן ביתי בית מלון אורחים בטבריה, סורו נא אל ביתי ומצאתם חדרים רחבי ידיים לפניכם... ואני והימן הלכנו אל משכן האשה, אשר פנתה לנו חדר רחב ידיים'.⁴⁸

פנייתו של בעל המלון ב'משא גיא חזיון' דומה מאוד לפניית אותה אשה, אולם מה שונה המלון שהוא מציע: 'הלא ביתי פתוח לרווחה, באו שבו פה, כי חדרים פנויים אין לי, כי בארץ הקדש אנחנו פה נשמח גם על בית צר כי ימצא לנו... אפרים ויהודה ישבו לארץ על חפציהם'.

מתוך הניגוד בין שתי המציאויות המתוארות — זו של מאפו וזו של סלומון — ברורה גם תגובתם השונה של גיבורי שני הסיפורים. גם כאן נמצא את הקשר הניגודי בין תיאורו של סלומון ובין תיאורו של מאפו: עזריאל מתאר את הרגשתו הנעימה: '...הנני כותב לך זאת... בחדרי, אשר שני חלונותיו פתוחים אל כרם חמד ושקופים אל ים כנרת. המראות נעימות, לא תוכל שפתי הדלה להגיד אחת מני אלף מכל אשר ירחש לבי ומאשר תראינה עיני'.⁴⁹ גם יהודה משקיף החוצה, אל הים, אך הרגשתו שונה: '...פני יהודה זועפים, ועיניו יביטו לרגעים אל פני הים הנשקף מבעד לחלונות'.⁵⁰ כך מקבל התיאור כולו משמעות נוספת כשהוא מושווה עם המישור המקביל, שבניגוד לו הוא נבנה — המציאות הארצישראלית בתיאורי מאפו.

שילוב תיאורים מסורתיים, קלאסיים, משל מאפו, עם תיאורים פרוזאיים, אישיים, של המציאות המתגלה לעיניו, הוא אמצעי המשמש את סלומון גם במאמריו כדי להעביר את המסר הרעיוני המרכזי של פעולתו: יישוב ארץ-ישראל. השוואת התיאורים המופיעים במאמרו 'ישוב ארץ הקודש' עם תיאורי מאפו מדגימה, כיצד יוצרת הישענותו של סלומון על התיאורים המשכיליים של ארץ-ישראל את המישור השני, הנסתר — שהוא מעבר למציאות הגלויה.

47 שם, עמ' 118. השווה עם 'מסע בארץ הצבי', תיאור המלון כמושבה הגרמנית בחיפה שהוא גילום המציאות האירופית בארץ-ישראל: '...אמנם זה כחמשה[!] שנים אשר נבנה אצלה עיר מפוארה ע"י האשכנזים מבני ווירטינבערג, וכל איש העובר שמה יתפלא על הדר העיר החדשה הזאת...עד כי הבא שמה ידמה בנפשו כי רגליו תדרכנה באגת מערי אירופא. בית מלון אורחים גדול ורחב ידיים נצב שמה כחומה בצורה ועליות מרווחות...'. שם, עמ' 113.

48 מאפו, כל כתבי, עמ' רפה. 49 שם. 50 יהודה וירושלם, עמ' 117.

בפתיחת המאמר 'ישוב ארץ הקודש' מתאר סלומון את עלות השחר, תיאור שמקורו במטאפורה המרכזית של הפתיחה: 'השחר פרוש על הרי ישראל אחרי ליל-שואה ומשואה'.⁵¹ תיאור עלות השחר מבוסס על שני תיאורים דומים ב'אהבת-ציון'. בספר זה מקשר מאפו את עלות השחר עם הווי חיי האיכרים בכפר, בחיאורו של סתרי, או עם הווי החיים הארצישראלים הקדומים, כאשר היה קשר טבעי בין הארץ ובין קיום המצוות.

סתרי מתאר את עלות השחר כחלק מהתיאור האידילי של חיי האיכרים בכפר (ובמקביל להם אצל סלומון — תחיית רעיון יישוב הארץ), ובניגוד להם הוא מעמיד את בני-העיר המאחרים קום (ובמקביל, אצל סלומון — היהודים שלא נענו לרעיון יישוב הארץ):

...לינו בכפרים וראיתם את שוכניהם משכימי קום, בעוד דממת ליל שלטת על הארץ, וההרים והגבעות מסירים לאט לאט את מסכת הקיטור והאופל מכסה הלילה אשר התכסו בה... ובן ציון עודו סרוח על מטת השן.⁵²

התיאור השני של השחר, אצל מאפו, הוא של הבוקר שבו יוצאים בני-ציון לאסוף את ארבעת המינים הגדלים במקומות שונים, כדי לקיים בהם את מצוות חגי-הסוכות:

...ובני ציון החרדים לדבר ה', השכימו טרם השחר עלה... כוכבי נשף כהו, חורו מאור יפעת שחר חכלילי, הנוצץ בירקרק חרוץ, פני קדים מתולעים מלהבות אש פלדות, אשר יחצוב השמש טרם צאתו מאהל... וצפרי השמים פצחו רינה.⁵³

מיבנה תיאורו של סלומון מבוסס בעיקר על מבנה הקטע הראשון, ועל לשונו של הקטע השני:

השחר פרוש על ההרים, וישלח קוי זהרו מבעד החלונות הפונים קדימה — אל עיני-כוכבי יצורים האנשים אשר קדמו עיניהם אש מורות, ועפעפיהם יכחנו עפעפי שחר. המה יתענגו על מחזה שדי, הגולל חשך מפני אור, וישישו לראות איך הלילה תסיר לאט לאט את צעיף עיפתה, ופני קדים כירקרק תרוץ חוצב להבות אש, עדי השמש משוש כל חי יוצא מחופתו להאיר ארץ ומלואה... ואזניהם תשמענה רנת שדי בעת כל היצור יפצחו רנה... אך האנשים אשר נמו שנתם, וחלוניהם ספונים בארז... יקיצו ויפתחו עיניהם, והנה השמש מאיר בגבורתי, ועיניהם תכהנה.⁵⁴

סלומון, אם כן, אינו רק מנצל תיאורים של מאפו המתאימים לנושאי תיאורו, אלא אף נוטה להשתמש באותם תיאורים כדי להוסיף מימד רעיוני לדבריו. כאן, למשל, נרמזים שני יסודות חיוביים של יישוב הארץ, המתוארים בפירוט בידי מאפו: עבודת האדמה וקיום המצוות התלויות בארץ, כחלק אינטגרלי מיישוב ארץ-ישראל. יסודות אלה הם המסר הרעיוני המרכזי של סלומון

51 שם, עמ' 6. 52 מאפו, כל כתבי, עמ' יט. 53 שם, עמ' סה. 54 יהודה וירושלם, עמ' 6.

שער הספר 'מליצת ישרון', מהדורה ראשונה, 1816

מְלִיצַת יִשְׂרָאֵל

ס פ ר

כּוֹלֵל לְמוֹדֵי הַמְּלִיצָה הָעֵבְרִית, מְבוֹאָרִים בְּמִשְׁלֵים
רַבִּים מִמְּלִיצוֹת סְפָרֵי הַקּוֹדֶשׁ.

מ א ה

שְׁלֵמָה לְעוֹוִיזָאֵהוּן

MELIZAS JESCHURUN.

ו ו י ן

גְּעֵרֹרֶקֶט בִּינֵי אֲנִטְאָן שְׁמִיד ק' ק' פְּרִיֹוֹ אֹנְד גִּיעֵרֶעֶסֶטֶרִיִּכְנִישֶׁעֶם
לְאַנְדֶּשֶׁאֶפֶטֶס = דֵּיִטֶש אֹנְד אֲרִיעֵנִטְאֶלִישֶׁעֶם בּוֹכְדֶרוֹקֶעֶר.

WIEN, gedruckt bey ANTON SCHMID, k. k. priv. und N. O.
Landschafts - deutsch und orientalischem Buchdrucker 1816.

במאמר⁵⁵ אך הוא רומז להם בפתיחת המאמר על-ידי ההסתמכות הספרותית על תיאורי מאפו ועל ההקשרים שלהם.

מן ההשוואה עם תיאורו של מאפו את ירושלים ב'עֵיט צבוע', מקבל תיאור אחר של סלומון — תחילת גאולת ירושלים — משמעות מיוחדת. ב'עֵיט צבוע' מתאר עזריאל, במכתבו, את ירושלים של ההווה בצבעים קודרים: 'ועיר האלהים האבלה והשוממה נשקפה אלי מירכתי צפון מבעד לצעיף אלמנותה'.⁵⁶ את השינוי שאליו מיחל עזריאל, הוא מתאר כחזון, בלשון עתיד: 'אור חדש הוא, אשר יאיר על ציון האבלה והשוממה עתה ואל שממות קדשה ינהרו בניה, אשר ילדה לבהלה, ינהרו וירוצו מארצות תפוצותיהם, ששון ושמחה ימצא בה, תודה וקול רנה'. באורח משמעותי מאחד סלומון, במאמרו, את שני התיאורים ומתאר את השינוי שחל בה ו ה , כאשר חזונם של סופרי ההשכלה כבר מתחיל להתגשם: '... אדמת אבותינו תסיר לאט לאט את צעיף אלמנותה, ופניה ינהרו אל בני שכולה הבאים מארץ גלותם... וערי יהודה וירושלים יפצחו רנה'.⁵⁷

באותו כיוון הולך סלומון גם בתיאור אחר — הדרך החדשה לירושלים. את התיאור הוא פותח בציוור קודר של הדרך הישנה לירושלים, הלקוח מהמציאות שנגד עיניו, וכדרך תיאורו כ'משא גיא חזיון' נשען גם תיאור זה על הניגוד בין הקריטריונים האירופיים והמציאות הארצישראלית:

... עוד לא מש מנגד עינינו את סלעי המגור ושיני הסלעים, המכשולים והחתחתים, אשר היו מונחים על דרך יפו בואכה ירושלימה. עוד יעמדו את חרדת אלהים ואימת מות אשר נפלה על איש האירופי עובר-אורח, בראותו את הנעצוצים והנהלולים, השמיר והשית אשר עצרו בעד כל עובר ושב... וברכב חמור סוס ופרד עברו בין צורי היעלים, ועל דבשת גמלינו הביאו מרכולתם.⁵⁸

אולם, בהמשכו של התיאור מציין סלומון כיצד שונתה מציאות זו כשנסללה הדרך החדשה:

...ועתה בימינו אשר יד' תקבץ נדחי ציון להשיכם על אדמתם — קול קורא פנו דרך ה'! ישרו מסילה לקדוש ישראל, ויעברו גמלים והנה רוכבי רכב בצבים ובכרכרות, ירוצו וישתקשקו ברחובות — רעש אופנים ומרכבה מרקדה מלאה צאן קדשים, תמהר לרוץ אל מחוז חפצה, להביא בני ציון מרחוק אל הר ה', אל צור ישראל.

תיאור זה של המציאות החיובית החדשה מתבסס לא רק על המציאות הפיסיית, אלא גם על האוטופיה של ירושלים, המתוארת ב'אהבת ציון': '... שם קול שאון משער הסוסים, בו יעברו שרי

55 ראה, למשל, להלן באותו מאמר: 'כן בעזר ה' נבצע גם את מפעלינו זה השני — עבודת אדמת הקודש על פי דעת ורצון חכמי התורה. ודעו איפא, כי כאשר יעמדו הרבנים עתה מנגד... יען כי יבינו תכלית ומרמת האנשים... ויפחדו לנפשם פן יבולע לאדמת קדשינו, כי יבעלוה מפירי חוק, ולא יקיימו המצוות התלויות בארץ... כן ישמחו עתה כי האנשים הנגשים אל המפעל הקודש הזה, שלמים הם עם ה' ותורתו, וכי אך הרמת קרן אדמת קדשינו היא כל ישעם וחפצם... שם, עמ' 8.

56 שם, עמ' 7.

57 יהודה וירושלם, עמ' 6.

58 שם, עמ' 8.

יהודה ואציליה, ברכב בצבים ובכרכרות; בעלותם אל הר ה' ירעשון וישתקשקש אפניהם ויהמו גלגלים מרחוק'.⁵⁹

בתיאור זה, כמו בתיאור תחיית הארץ שנזכר לעיל, יש משום השלמת המעגל הספרותי-רעיוני שנוצר על-ידי הישענותו המכוונת של סלומון על תיאורי ארץ-ישראל בסיפורי מאפו: תיאורו של מאפו הם ניסיון נועז לעיצוב הריאליה של ארץ-ישראל בתקופת התנ"ך ובמאה ה"ט וביסוסה על חומר-גלם שבכתב, כתחליף להיכרות פיסית עם הנופים המתוארים. בתור שכאלה הם ביטוי לאפשרויות הגלומות במציאות זאת, שהן לכן חלק ממנה. סלומון מתאר את המציאות שנגד עיניו, אך בה הוא חווה גם את האפשרויות הגלומות שעדיין לא הוגשמו ואף נותן להן ביטוי בתיאורו. זאת הוא עושה על-ידי בנייה מכוונת של תיאוריו על שתי המקבילות: המציאות הפיסית שבה הוא חווה, ותיאורו הקלאסיים של מאפו. אולם, מעבר לכך מתחיל סלומון אף לצפות ביציאתן של האפשרויות האידיאליות מן הכוח אל הפועל, וכך קורה שבמאמרו 'שוב ארץ הקודש' הוא מתאר כבר את ההווה שנגד עיניו בכלים השאובים במכוון מתיאורו האוטופיים של מאפו. דרך עיצוב תיאורי ארץ-ישראל על-ידי סלומון, והשילוב שעשה בין תיאורי ההשכלה ותיאורו המקוריים, משקפת את אמונתו באפשרות המעשית, בהווה, של הפיכת החזון המשכילי למציאות. הביטוי הספרותי הוא רק פן אחד של פעילות יואל משה סלומון ביישוב ארץ-ישראל. 'משא גיא חזיון' נקטע ב-1878, כאשר החל סלומון להתמסר כולו להקמת פתח-תקוה. לא במקרה, אלא מתוך החלטה ברורה, נטש אז סלומון את הפעילות שבכתב לחלוטין:

... כתו סופרים עטיכם לאתים וקשתיכם למזמרות, רב לכם הגות ואומר דברים, צאו נא מעולם ההגיון והדיבור אל עולם הפעולה והמעשה... כה אמר לי לבי בעת היותי גם אני כאחד מהסופרים וידי אחזה בעט להביע הגות רוחי, ביסדי לתכלית זאת את 'יהודה וירושלם'... עזבתי אז את מלאכת הדפסתי מ"ע 'יהודה וירושלם' כי מתקן לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים.⁶⁰

סלומון מגדיר את יצירתו הספרותית כשלב שאותו הוא נוטש עם המעבר לפעולה מעשית. אולם שלב זה מקבל את מלוא משמעותו מתוך ראייתו כחלק ברציפות הספרותית של תיאורי ארץ-ישראל מאז תקופת ההשכלה. תיאורי ארץ-ישראל ביצירות סלומון הם, לכן, חוליה-מקשרת ומשמעותית בין שיאייה של השכלת וילנה (כביטויים בסיפורי מאפו) ובין תחילת יישובה המעשי של ארץ-ישראל, כפי שבא לידי ביטוי בהקמת פתח-תקוה.

59 מאפו, כל כתבי, עמ' כז. ייתכן, אמנם, לשער כי תיאורו של סלומון מעוצב בעקבות פסוקי התנ"ך עצמם, כפי שעשה זאת מאפו (למשל, ישעיה סו, כ; נחום ג, ב), אך יש לציין כי צירוף הפסוקים זהה בדיוק לזה המצוי בתיאורו של מאפו. כמ"כ מופיע אצל סלומון הביטוי 'הר ה', שאינו מופיע בישעיה (שם נאמר 'הר קדשי'), אלא בתיאורו של מאפו.

60 מתוך יומנו של יואל משה סלומון, ראה " יערי (פולסקין) ומ' חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה, תל-אביב תרפ"ט, עמ' צג. ראה גם "י ריבלין (לעיל, הערה 1), עמ' 29.

